

Μνήμων

Τομ. 33, 2014

ΑΝΑΝΕΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΑΤΙΑ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ. ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ

ΣΤΑΘΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

<https://doi.org/10.12681/mnimon.862>

Copyright © 2014

To cite this article:

ΣΤΑΘΗΣ, Π. (2014). ΑΝΑΝΕΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΑΤΙΑ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ. ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ. *Μνήμων*, 33, 233-256. doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.862>

Βιβλιοκριτικό άρθρο

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΗΣ

ΑΝΑΝΕΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΑΤΙΑ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ. ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ ΜΑΚΡΥ- ΓΙΑΝΝΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ*

Το Εικοσιένα, κομβικό σημείο συγκρότησης του ελληνικού έθνους-κράτους, ιστοριογραφικά στάθηκε τυχερό και άτυχο ταυτόχρονα. Η σημασία του για την ελληνική ιστορία επέβαλε τη συγγραφή και έκδοση πλήθους μαρτυριών και μελετών και τη διάσωση και έκδοση πλήθους αρχαιακού υλικού. Η ίδια κομβική σημασία όμως φόρτισε τις προσεγγίσεις της επανάστασης με ένα τεράστιο ιδεολογικό βάρος τόσο για την εθνική όσο και για την αριστερή ιστοριογραφία. Ωστόσο, στις δύο πρώτες μεταπολιτευτικές δεκαετίες, το Εικοσιένα δεν βρέθηκε μέσα στα κύρια ερευνητικά ζητούμενα της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας (με κύρια εξαίρεση την καποδιστριακή περίοδο) και, συνακόλουθα, δεν ευνοήθηκε από τη γοργή ανανέωση της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας. Αφενός η έντονη ιδεολογική φόρτιση του Εικοσιένα δεν καθιστούσε ελκυστική τη διερεύνησή του, αφετέρου τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντα μετατοπίστηκαν είτε προς εγγύτερες χρονικές περιοχές που επέτρεπαν αμεσότερες συνδέσεις με τη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, είτε προς παλαιότερες και λιγότερο διερευνημένες ιστορικές περιόδους όπως τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό.

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες το κλίμα αυτό άλλαξε. Ένας από τους σημαντικότερους πρωτεργάτες σε αυτήν την αλλαγή στάθηκε η ομάδα της Παντείου με προεξάρχοντες τον Νίκο Θεοτοκά και τον Νίκο Κοταρίδη. Η ομάδα αυτή, έχοντας ένα ισχυρό υπόστρωμα κοινωνιολογικής θεωρίας και με κύρια αφετηρία τις προσεγγίσεις του Σπύρου Ασδραχά,

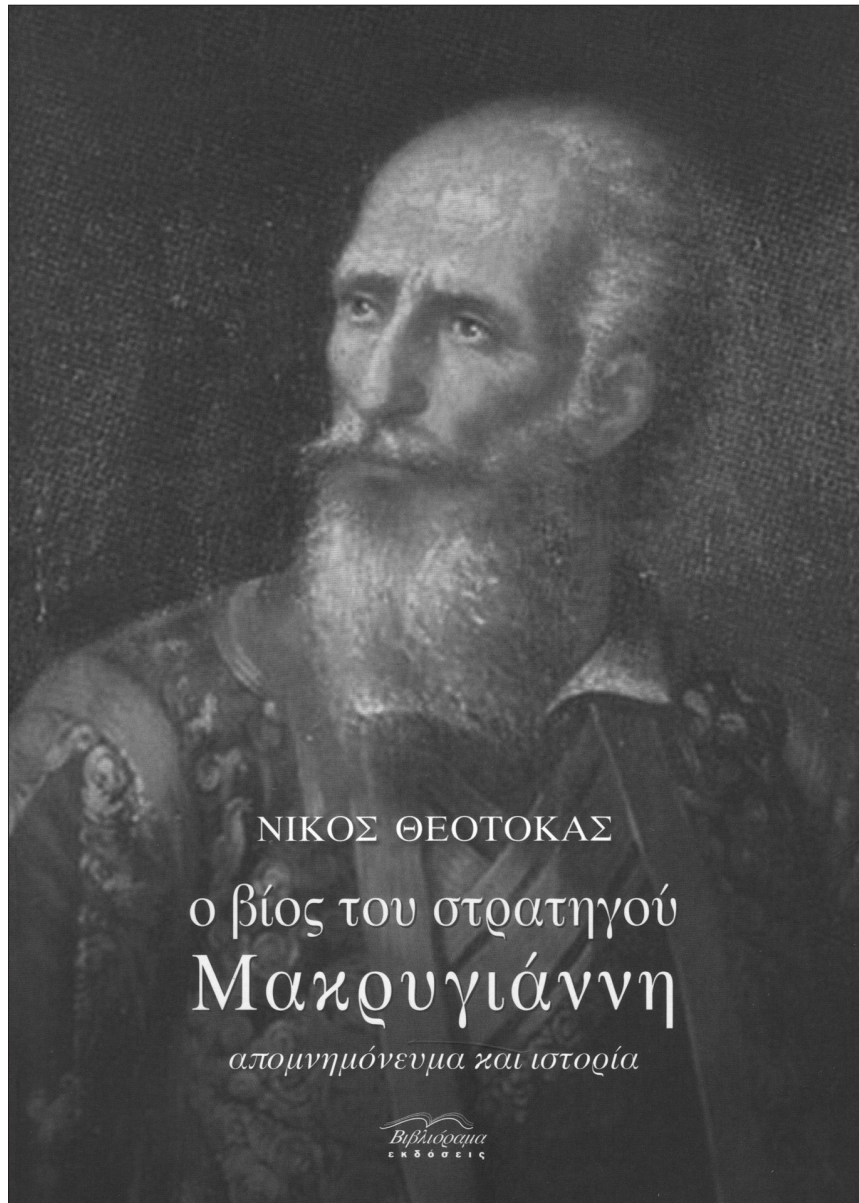
* Μια πολύ συντομότερη εκδοχή του κειμένου, με τίτλο «Επαναστάτης-νοικοκύρης-συνωμότης. Ο Μακρυγιάννης του Νίκου Θεοτοκά: μια ανανεωτική ματιά στο Εικοσιένα – μια παρέμβαση στη διαχείριση της δημόσιας ιστορίας», δημοσιεύτηκε στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Χρόνος*, τχ. 3 (Ιούλιος 2013). Βλ. <http://www.chronos-mag.eu/index.php/pg-sths-ps-s-g-th.html>.

διεύρυνε και ανανέωσε τις σπουδές για την επανάσταση του 1821 και διαμόρφωσε, εν πολλοίς, ένα ενιαίο, θεωρητικά, μεθοδολογικά και ερμηνευτικά, πλαίσιο ανάγνωσης της επανάστασης. Από αυτήν την άποψη συνέστησε ένα είδος σχολής στις σπουδές του Εικοσιένα, συνεισφέροντας με σημαντικό αριθμό μελετών, διδακτορικών και μεταπτυχιακών διατριβών, και με την παραγωγή νέων ερευνητών, πολλοί εκ των οποίων είναι πλέον καταξιωμένοι επιστήμονες.

Το πρόσφατο βιβλίο του Θεοτοκά με τον τίτλο *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη. Απομνημόνευμα και ιστορία* (Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2012) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα αυτής της ομάδας. Έρχεται να προστεθεί σε δύο σχετικά πρόσφατα βιβλία περί τον Μακρυγιάννη, που πλούτισαν τις μακρυγιαννικές σπουδές: είναι τόσος ο όγκος των δημοσιεύσεων για τον Μακρυγιάννη και τέτοια η σημασία που απέκτησε ο Μακρυγιάννης στη νεοελληνική ιδεολογία, που ο όρος μακρυγιαννικές σπουδές δεν είναι άστοχος. Αναφέρομαι στο βιβλίο του Γιώργου Γιαννούλπου, *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο* (εκδ. Πόλις, 2003) και στην χρηστική επανέκδοση των απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη με επιμέλεια των Αλέξη Πολίτη και Γεωργίας Παπαγεωργίου (εκδ. Ερμής, 2012) με πληρέστερο ευρετήριο και αναδημοσίευση ορισμένων δυσεύρετων, σχετικών με το έργο, κειμένων.

Το βιβλίο του Θεοτοκά εντάσσεται καταρχήν στην ιστορική βιογραφία, ένα είδος που έχει κακοπάθει πολύ. Μολονότι έχουμε πλήθος βιογραφιών των αγωνιστών του Εικοσιένα, η συντριπτική τους πλειονότητα παράγουν μια εικόνα ηρώων σχεδόν εξωπραγματικών, μια εικόνα εμβληματικών και αχρονικών μορφών του ελληνικού έθνους, που δεν αποτελούν γεννήματα της ιστορίας αλλά που οι ίδιοι γέννησαν την ιστορία. Σε αυτά τα έργα οι βιογραφούμενοι δεν εντάσσονται οργανικά στην κοινωνία της εποχής τους, ξεχωρίζουν για τις ατομικές αρετές τους, τις πανανθρώπινες και εθνικές αξίες από τις οποίες εμφορούνται, τις ιδιαίτερες ικανότητές τους ή τα ατομικά τους ελαττώματα, συνήθως και αυτά μεγεθυμένα. Είναι ήρωες με μη ιστορικά χαρακτηριστικά, θα μπορούσαν να ζουν εκατό χρόνια προ του 1821 και πάλι ίδιοι θα ήταν.

Η βιογραφία που μας προσφέρει ο Θεοτοκάς είναι μια διαφορετική βιογραφία: δεν την ενδιαφέρουν οι μεγάλοι άνδρες, η ξεχωριστή περίπτωση. Αντίθετα, ο βίος του Μακρυγιάννη συνιστά ένα παράδειγμα, ένα κλειδί, για να προσεγγίσουμε τους ανθρώπους της εποχής, τους πολλούς, όχι τους ξεχωριστούς, και μέσω αυτών την κοινωνία τους. Επιτρέπει να ανιχνεύσουμε, μέσα από την αναλυτική εξέταση μιας περίπτωσης, πώς

οι άνθρωποι διαμορφώθηκαν και λειτούργησαν στο πλαίσιο του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος, των διαθέσιμων πολιτικών ιδεολογιών, των κοινωνικών πρακτικών και της κουλτούρας της εποχής τους αλλά και πώς τα συνδιαμόρφωσαν όλα αυτά με τη δράση τους και την εκούσια ή ακούσια εμπλοκή τους στις αντιπαραθέσεις του καιρού τους. Μια τέτοια βιογραφία προσφέρει συχνά ουσιαστικότερη και βαθύτερη γνώση από πολλές συνολικές ιστορίες της επανάστασης. Τα τελευταία χρόνια, η ελληνική ιστοριογραφία είχε την τύχη να εμπλουτιστεί με ορισμένες τέτοιου τύπου βιογραφίες. Αναφέρω, ενδεικτικά, το βιβλίο του Γιάννη Κόκκωνα, *Ο πολίτης Πέτρος Ομηρίδης Σκυλίτσης*, που αφορά έναν «ελάσσονα» εκπρόσωπο των φιλελεύθερων λογίων του Εικοσιένα (εκδ. Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2003), αλλά και τους 16 τόμους με τις 27 βιογραφίες αγωνιστών της επανάστασης που εκδόθηκαν το 2009, υπό την εποπτεία του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, με τον γενικό τίτλο *Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας*, από την εφημερίδα *Τα Νέα*.

Το πρόσφατο βιβλίο του Θεοτοκά είναι κατ' ουσίαν μια διπλή βιογραφία: βιογραφία του Μακρυγιάννη αλλά και βιογραφία του απομνημονεύματος του Μακρυγιάννη. Διότι παράλληλα με τη βιογράφηση του αγωνιστή ο Θεοτοκάς αφηγείται την πορεία γέννησης και εξέλιξης του συγκεκριμένου απομνημονεύματος, τα κίνητρα και τις επιδιώξεις της γραφής, τη σχέση του απομνημονεύματος με το δεύτερο χειρόγραφο του αγωνιστή, τα *Οράματα και θάματα*, και πώς το τελευταίο δεν είναι έργο ενός παρανοϊκού ανθρώπου αλλά είναι συνθεμένο από το ίδιο υλικό που έχει συντεθεί και το απομνημόνευμα, υπακούοντας απλώς σε διαφορετικές αφηγηματικές επιλογές του συγγραφέα: σχηματικά το απομνημόνευμα αφορά κυρίως τον δημόσιο βίο του αγωνιστή, ενώ τα *Οράματα και θάματα* επικεντρώνονται περισσότερο στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του και εκφράζουν πιο ελεύθερα τις θρησκευτικές εμπειρίες και τις προνοιακές ερμηνείες του Μακρυγιάννη. Ο Θεοτοκάς αποκαλύπτει, επίσης, εμμέσως πώς συμπλέκονται οι διαφορετικοί χρόνοι γραφής με τις αλλαγές στην οπτική του Μακρυγιάννη απέναντι στα ιστορούμενα στο απομνημόνευμα και εξηγεί έτσι αυτά που από πρώτη ματιά μοιάζουν αντιφάσεις του κειμένου του Μακρυγιάννη. Διότι ο Μακρυγιάννης ξεκίνησε να γράφει το 1829 και σταμάτησε το 1852 και στο διάστημα αυτό πολλά άλλαξαν τόσο στην προσωπική ζωή του όσο και στο ιστορικό περιβάλλον που ζούσε ο αγωνιστής. Για παράδειγμα, τα πολεμικά τραύματα στο κεφάλι από τον καιρό της επανάστασης φαίνεται ότι σχετίζονται με τις, αυξανόμενες στο πέρασμα του χρόνου, οραματικές και εχστατικές εμπειρίες του Μακρυγιάννη και τη βαθμιαία διαστελλόμενη θρησκευτι-

κότητά του, που οδηγούν τον αγωνιστή σε τονισμό της θείας πρόνοιας ως ερμηνευτικής οδού της ιστορίας. Παράλληλα, οι απογοητεύσεις του Μακρυγιάννη από τις πολιτικές των μετεπαναστατικών εξουσιών, από το Σύνταγμα του 1844 και από τον Κριμαϊκό πόλεμο τροποποιούν βαθμιαία τον τρόπο τόσο της σκέψης όσο και της γραφής του στρατηγού. Κοντολογίς, ο ερευνητής βιογραφεί παράλληλα και το απομνημόνευμα.

Ο Θεοτοκάς χρησιμοποίησε το απομνημόνευμα ως βασικό αφηγηματικό καμβά. Τούτο δεν συνιστά αφηγηματικό τερτίπι, αλλά υπακούει στα ερευνητικά ζητούμενα της μελέτης. Διότι ο μελετητής δεν προσπαθεί απλώς να ανασυγκροτήσει τον βίο του Μακρυγιάννη, να διηγηθεί δηλαδή τα γεγονότα της ζωής του, αλλά διερευνά ισοδύναμα πώς βίωσε ο Μακρυγιάννης τα γεγονότα στα οποία ενεπλάκη, ποιες ήταν οι νοητικές του ορίζουσες και πώς αυτές καθόρισαν τη στάση και τη δράση του αγωνιστή και του πολιτικού, πώς ο ίδιος ο Μακρυγιάννης ερμηνεύει, δικαιολογεί και νομιμοποιεί τις πράξεις του, τι μένει στο απομνημόνευμα από τη λογική των πραγμάτων την ώρα που γίνονταν, και τι ανασηματολογείται ή αποσιωπάται καθώς διαμεσολαβείται και διαθλάται από τις εμπειρίες των χρόνων που πέρασαν. Από αυτή την άποψη η δουλειά του Θεοτοκά συνιστά ένα μοντέλο προσπέλασης των απομνημονευμάτων, υποδειγματικό στην πραγμάτωσή του.

Εάν όμως το απομνημόνευμα αποτελεί τον καθοδηγητικό ιστό της ύφανσης, η πλέξη είναι εντυπωσιακά πλούσια. Ο Θεοτοκάς χρησιμοποιεί πλήθος τεκμηρίων και μια ογκώδη βιβλιογραφία για να ελέγξει και να ερμηνεύσει όσα λέει ο Μακρυγιάννης και να συμπληρώσει τα κενά. Έχει υπομονετικά διασταυρώσει και συνδυάσει τις σχετικές πληροφορίες. Έχει εξαιρετική εποπτεία του διάσπαρτου αρχειακού υλικού και της τεράστιας βιβλιογραφίας, ακόμη και δυσεύρετων δημοσιευμάτων, όπως π.χ. τοπικών και ιδιωτικών εκδόσεων και ανέκδοτων διατριβών. Η τεκμηριωτική πληρότητα είναι εμφανής στη μεγάλη έκταση που καλύπτουν οι σημειώσεις: 203 σελίδες έναντι 308 σελίδων κειμένου. Είναι ακόμη εμφανής στην πολυμορφία των πηγών που διερεύνησε: λόγου χάριν, έψαξε τα βιβλία στα οποία ήταν συνδρομητής ο Μακρυγιάννης, ώστε να χαρτογραφήσει το πνευματικό περιβάλλον και τον νοερό διάλογο στα οποία εντάσσονται η σκέψη και τα κείμενα του αγωνιστή.

Ο Θεοτοκάς έχει επίσης μια στέρεη θεωρητική υποδομή που αποτελεί το υπόστρωμα της δουλειάς του. Συνδυάζει έννοιες και θεωρητικά και ερμηνευτικά σχήματα από διαφορετικά επιστημονικά πεδία: την ιστορία και την κοινωνιολογία αλλά και την ανθρωπολογία ή την ιατρική. Για παράδειγμα, χρησιμοποιεί τις θέσεις του εθνολόγου και φιλόλογου Vladimir

Propp για τη μορφολογία του παραμυθιού για να διαβάσει ορισμένους αφηγηματικούς κώδικες του απομνημονεύματος, την ανθρωπολογική έννοια της ανδροπρέπειας, για να ερμηνεύσει συμπεριφορές του νεαρού Μακρυγιάννη, πορίσματα της ιατρικής, για να συνδέσει τις ονειρικές και εκστατικές εμπειρίες του στρατηγού με τα τραύματα που υπέστη στον Αγώνα.

Ο Θεοτοκάς χρησιμοποιεί ως κύριες αναλυτικές κατηγορίες το αντιθετικό ζεύγος παράδοση-νεωτερικότητα, που προέρχεται από την κοινωνιολογία. Πρόκειται για ένα λειτουργικό και χρηστικό σχήμα, καθώς, άλλωστε, η επανάσταση του 1821 συνιστά ακριβώς τον κυριότερο σταθμό σε αυτή τη μετάβαση από τον παραδοσιακό κόσμο στη νεωτερική κοινωνία. Αυτό που όμως έχει σημασία είναι ότι δεν αντιμετωπίζει στατικά τους δύο πόλους. Δεν θεωρεί, δηλαδή, τους παραδοσιακούς και τους νεωτερικούς αγωνιστές του Εικοσιένα ως δύο αντίπαλες και στεγανές μεταξύ τους πολιτισμικές συσσωματώσεις που αντιστοιχούν σε διαφορετικές κοινωνικές στρωματώσεις και που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Όπως επισημαίνει ο Θεοτοκάς, σήμερα ξέρουμε ότι η νεωτερική εθνική αστική κοινωνία επικράτησε. Στους καιρούς της επανάστασης όμως οι εξελίξεις δεν ήταν δεδομένες: οι άνθρωποι προσπαθούσαν να διαχειριστούν τις καινούργιες προκλήσεις που έθετε η πρωτόγνωρη εμπειρία της επανάστασης με τα νοητικά εργαλεία που διέθεταν, προσπαθούσαν να προσαρμόσουν τη δράση τους αλλά και τη σκέψη τους εκτιμώντας κάθε φορά τα ατομικά και συλλογικά συμφέροντά τους. Η διαδικασία αυτή δεν ήταν ούτε ευθύγραμμη ούτε απαλλαγμένη από αντιφάσεις. Οι άνθρωποι μπήκαν στην επανάσταση με πολλαπλά διαφορετικά κίνητρα και στοχεύσεις. Καθώς όμως η ίδια η επανάσταση, με τη δική της δυναμική, άλλαζε τις παραδοσιακές και οικείες ισορροπίες, οι άνθρωποι αντιστέκονταν, προσαρμόζονταν και διεκδικούσαν με όποιον θεωρούσαν αποτελεσματικότερο τρόπο. Μετέγραφαν, για παράδειγμα, τις παραδοσιακές τους στοχεύσεις στο νεωτερικό λεξιλόγιο της επανάστασης, ή τροποποιούσαν τις προσδοκίες τους, καθώς η επανάσταση άνοιγε νέα πεδία και δυνατότητες. Προσδοκίες και πεδία όμως που δεν συναρμόζονταν με τις παραδοσιακές δομές και συνακόλουθα απαιτούσαν προσαρμογές. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσαρμογής είναι η γραφή. Ο παραδοσιακός πολιτισμός των αγωνιστών είναι κατά κύριο λόγο προφορικός, με σημαντικότερες εξαιρέσεις τα έγγραφα οικονομικών συναλλαγών και δικαιοπραξιών. Η συγγραφή απομνημονευμάτων, αναφορών, άρθρων στις εφημερίδες, από ολιγογράμματος αγωνιστές που έχουν στόχο να αφηγηθούν τη δική τους, την «αληθινή», εκδοχή των γεγονότων, ή να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους, συνιστά ένα μοντέρνο τρόπο παρέμβασης, κυρίως επειδή

προϋποθέτει έναν δημόσιο χώρο στον οποίο απευθύνονται και ο οποίος έχει αρμοδιότητα ελέγχου της εγκυρότητας των γραφομένων, αλλά και επειδή η γραπτή αποτύπωση περιβάλλεται με κύρος στη νέα κοινωνία και έχει τεκμηριωτική αξία λόγου, μη επιδεχόμενη αλλαγών και ελεγχιμότητα στο διηνεκές. Οι δημοσιεύσεις αυτές διατηρούν τον νεωτερικό τους χαρακτήρα, μολονότι οι αγωνιστές με τη γραφή τους διεκδικούσαν τη διατήρηση ή την επανάκτηση των παραδοσιακών ρόλων και εξουσιών τους, πράγμα που παράλληλα μπορεί να επιχειρούσαν και με άλλες παραδοσιακές μορφές δημόσιας έκφρασης. Για παράδειγμα, ο Μακρυγιάννης χρησιμοποίησε επίσης τη ζωγραφική ως μορφή ιστόρησης γεγονότων (βλ. πίνακες Μακρυγιάννη – Ζωγράφου), στην οποία η αξίωση της αλήθειας πηγάζει από το γεγονός της ύπαρξης της εικόνας, ακριβώς όπως στις θρησκευτικές εικόνες. Τέτοιου τύπου όμως προσαρμογές, μικρότερες ή μεγαλύτερες, δευτερεύουσες ή πρωτεύουσες, υπονόμειαν και διαρρήγνυαν τον παραδοσιακό κόσμο και εγκαθιστούσαν νέες αρχές νομιμότητας με τις οποίες οι άνθρωποι αναγκάζονταν να συνταχθούν. Κάποιοι, βέβαια, όπως ο Βαρνακιώτης ή ο Ανδρούτσος, δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν. Άλλοι το έκαναν με καθυστέρηση και όταν οι υπόλοιποι δρόμοι έμοιαζαν να έχουν κλείσει ή να μην έχουν προοπτικές, όπως ο Καραϊσκάκης. Συνεπώς η επικράτηση της νεωτερικής εθνικής κοινωνίας δεν συνέβη μόνο με την εξόντωση του παραδοσιακού κόσμου, αλλά κυρίως με τη βαθμιαία ενσωμάτωσή του μέσα από ποικίλους μηχανισμούς.

Ο Μακρυγιάννης συνιστά μια τέτοια περίπτωση, αποτελεί έναν εκπρόσωπο της παραδοσιακής οθωμανικής κοινωνίας που διέτρεξε μια μεγάλη απόσταση για να γίνει στρατηγός της επανάστασης και αργότερα σημαίνον στέλεχος της μετεπαναστατικής κοινωνίας. Πώς διαχειρίστηκε ο Μακρυγιάννης τις προκλήσεις αυτών των εποχών; Σημειώνω ότι κάθε ανάγνωση, συνεπώς και η δική μου ανάγνωση του βιβλίου του Θεοτοκά, ενέχει ένα στοιχείο υποκειμενισμού.¹

Ο Μακρυγιάννης δεν σκόπευε να γίνει επαναστάτης. Μολονότι το οικογενειακό του περιβάλλον στην ορεινή Δωρίδα φαίνεται ότι είχε σχέσεις με τον κόσμο των ενόπλων, ο Μακρυγιάννης ανακατεύτηκε με εμπορο-τοκογλυφικές δραστηριότητες στην Άρτα και κατάφερε μάλιστα να κάνει ένα αξιοσημείωτο κομπόδεμα. Εκεί, στα αρτινά περιβάλλοντα των

1. Οι παραπομπές στο βιβλίο του Θεοτοκά σημειώνονται συντομογραφικά με την ένδειξη «Θεοτοκάς» και την παραπομπή στις σελίδες. Οι παραπομπές στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη γίνονται στην έκδοση που επιμελήθηκε ο Σπύρος Ασδραχάς (Αθήνα, Καραβίας, 1957) και σημειώνονται με την ένδειξη «Μακρυγιάννης» και την παραπομπή στις σελίδες.

εμπόρων και των προεστών που κινούνταν ο Μακρυγιάννης, έφταναν, έστω και έντονα διαμεσολαβημένες, οι νέες χειραφετητικές ιδέες από την Ευρώπη και συναντιούνταν με τις χρησιμολογικές και προνοιακές παραδόσεις περί ανάστασης του γένους, δημιουργώντας ευνοϊκές προϋποθέσεις για την υποδοχή των δικτύων της Φιλικής Εταιρείας. Σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο, ο Μακρυγιάννης μυείται στη Φιλική Εταιρεία και αποκτά τις ετοιμότητες να μεταβληθεί από τοκιστής σε πολεμιστή της επανάστασης. Καθώς άλλωστε ο πόλεμος, αρχικά του Αλή πασά με τον σουλτάνο και, στη συνέχεια, της επανάστασης, κατέστησε τις εμποροπρωτοδικές δραστηριότητες του Μακρυγιάννη απρόσφορες και αλυσιτελείς, θα επενδύσει ένα μέρος από το κομπόδεμά του στον πόλεμο. Έτσι, ο Μακρυγιάννης μισθώνει μια μικρή ομάδα πολεμιστών και γίνεται μικροκαπετάνιος. Έκτοτε συνέδεσε αναγκαστικά και άρρηκτα τις τύχες του με τις τύχες της επανάστασης.

Η στρατιωτική και κοινωνική ανέλιξη του Μακρυγιάννη ήλθε με την εμπλοκή του στους εμφυλίους. Αντιλήφθηκε γρήγορα ότι οι συσχετισμοί έκλιναν υπέρ της κυβερνητικής μερίδας των Κουντουριώτη και Κωλέτη, που είχε οικονομική δύναμη, καθώς στηριζόταν στα εμποροναυτικά κεφάλαια των νησιωτών και διαχειριζόταν τα αγγλικά δάνεια. Η στρατεύσή του στην προαναφερόμενη παράταξη θα δώσει στον Μακρυγιάννη στρατιωτικούς βαθμούς και τη δυνατότητα να διαχειρίζεται πολλούς λουφέδες. Επενδύοντας έτσι στη μερίδα της επανάστασης που υποστήριζε τη συγκρότηση ισχυρής κεντρικής Διοίκησης με σύγχρονο νομικό πλαίσιο, ο Μακρυγιάννης θα εγκολπωθεί, στον βαθμό που μπορεί, τον νεωτερικό λόγο της επανάστασης. Το παρελθόν του στους σχετικά προωθημένους κύκλους της Άρτας και της Αθήνας του επιτρέπει να έχει περισσότερες νοητικές ετοιμότητες για μια τέτοια μετάβαση σε σύγκριση με άλλους οπλαρχηγούς. Στην οπτική του Μακρυγιάννη η ισχυρή Διοίκηση μπορεί να εγγυηθεί την αποτελεσματική διαχείριση του πολέμου για το συλλογικό εθνικό καλό (που άλλωστε περιλαμβάνει πλέον και τον ίδιο), αλλά επίσης μπορεί να εγγυηθεί, με την τήρηση των νόμων, την αποκατάσταση των παιδιών της, των αγωνιστών, την αποκατάσταση και του ίδιου του Μακρυγιάννη δηλαδή. Έτσι, τάσσεται με την πιο προωθημένη μερίδα της επανάστασης, γίνεται άθελά του φορέας εκείνης της πολιτικής πρακτικής που καταστρέφει τον παραδοσιακό κόσμο του καπετάνιου Μακρυγιάννη. Αυτός υπήρξε ένας από τους κύριους δρόμους, μέσω των οποίων η φιλελεύθερη επαναστατική μερίδα δέσμευσε στην πολιτική της σημαντικά τμήματα των παραδοσιακών στρωμάτων.

Το μετεπαναστατικό εθνικό κράτος με τους σύγχρονους θεσμούς που

προσπαθεί να εγκαθιδρύσει, μεταξύ αυτών τακτικό στρατό, οδηγεί στο περιθώριο τους παραδοσιακούς άτακτους καπετάνιους. Ορισμένοι από αυτούς θα αντιδράσουν στρεφόμενοι στη ληστεία και την ατομική ανταρσία. Ο Μακρυγιάννης, αξιολύπηση πλέον στρατιωτικός και πολιτικός, με αξιοσημείωτη περιουσία στην πρωτεύουσα, δεν ρισκάρει μια τέτοια κίνηση. Συμμετέχει βεβαίως ή συστήνει ο ίδιος μυστικές συνωμοτικές εταιρείες, ένα νεωτερικό ρεπερτόριο δράσης που καθιέρωσε το επιτυχημένο και εθνικά καταξιωμένο μοντέλο της Φιλικής Εταιρείας. Πρωταγωνιστεί μάλιστα στο κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου. Μολονότι το μέσο, το καρχαριακό εταιρικό μοντέλο, είναι νεωτερικό, η στρατεύση του Μακρυγιάννη έχει κίνητρα και στόχους που προέρχονται από μια παραδοσιακή ανάγνωση της σύγχρονης του πραγματικότητας. Ο στρατηγός δεν στοχεύει στη διεύρυνση των φιλελεύθερων θεσμών, επιδιώκει αφενός την εκδίωξη των ετεροχθόνων που καταλαμβάνουν τις θέσεις που δικαιούνται οι αγωνιστές, και αφετέρου την υποστήριξη του ορθόδοξου δόγματος που απειλείται από τη διάρρηξη των σχέσεων της ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, από τους φραγκοσπουδαγμένους και τους Βαυαρούς, οι οποίοι έχουν κατακλύσει τις δημόσιες θέσεις και το βασιλικό επιτελείο, και από το γεγονός ότι δεν υπήρχε δέσμευση ο διάδοχος να βαπτιστεί στο ορθόδοξο ανατολικό δόγμα. Ως προς το πολίτευμα όμως ο Μακρυγιάννης εναποθέτει τις ελπίδες του στον Όθωνα, στον οποίο μένει πιστός σχεδόν ως το τέλος της ζωής του, καθώς διαβάζει τον βασιλικό θεσμό μέσα από το παραδοσιακό νοητικό σχήμα του «δίκαιου βασιλιά». Ο βασιλιάς ως «επίτροπος του Θεού» ήταν «αθώος» για τα στραβά της εξουσίας έφταιγαν οι ιδιοτελείς σύμβουλοί του και οι ασκούντες τη διοίκηση.

Σε όλη του τη ζωή ο Μακρυγιάννης κινήθηκε στο μεταίχμιο μεταξύ παραδοσιακού και νεωτερικού κόσμου. Η υιοθέτηση του νεωτερικού λεξιλογίου θα παραμείνει επιφανειακή. Ουσιαστικά πάντα θα επιχειρεί να υποστηρίξει τα δίκια του, τα δίκια δηλαδή των παραδοσιακών ενόπλων, κινούμενος αναγκαστικά στο πλαίσιο που επιβάλλουν οι νεωτερικοί εθνικοί θεσμοί, για την κατίσχυση των οποίων ο ίδιος πολέμησε σκληρά. Άλλα σκόπευε με τη δράση του και άλλα έγιναν. Αυτή ήταν η αντίφαση που έζησαν οι παραδοσιακοί αγωνιστές της επανάστασης: πολέμησαν για να διευρύνουν την τοπική τους εξουσία αλλά αυτός ο πόλεμος τους οδήγησε στην απώλεια αυτής της εξουσίας. Ο μόνος τους δρόμος ήταν να επικαλούνται τους νόμους, το οποίο στη δική τους οπτική σήμαινε την αποκατάσταση των αγωνιστών. Η επίκληση των νόμων όμως τους καθιστά ασυνείδητα και άθελά τους πολιτικά υποκείμενα της νεωτερικότητας.

Σύμφωνα με τον Θεοτοκά, στο κλίμα χειραφέτησης και ελευθερίας που αποδέσμευσε η επανάσταση, άνθρωποι όπως ο Μακρυγιάννης, με μέτρια έως ελάχιστη επαφή με τις νεωτερικές ιδέες, υιοθέτησαν καινούργιες αντιλήψεις και αιτήματα: αντιλήψεις όπως αυτή του Μακρυγιάννη που καταδίκασε τα «κλέφτικα πράγματα», τη ληστεία δηλαδή και την άσκοπη λεηλασία, τον διαφοροποιούσαν από την πλειονότητα των ατάκτων πολεμιστών. Υιοθέτησαν επίσης αιτήματα αδιανόητα μέχρι τότε, όπως το αίτημα συμμετοχής στον προσδιορισμό εκείνου που θα είναι η «πατρίδα». Και διεκδίκησαν αυτά τα αιτήματα μέχρι τέλους.

Όπως κάθε καλό βιβλίο, η μελέτη του Θεοτοκά ανοίγει δρόμους, θέτει ζητήματα και απελευθερώνει προοπτικές στην έρευνα και τη συζήτηση, που μπορεί και να μην ήταν στις αρχικές προθέσεις του συγγραφέα ή να μην διατυπώνονται ρητά στο κείμενο. Έτσι, η ανάλυση του Θεοτοκά υποδεικνύει τι σήμαινε αυτή η καινούργια έννοια του έθνους για τους πολλούς ανθρώπους της εποχής, πώς προσέγγιζαν οι άνθρωποι του παραδοσιακού κόσμου αυτό το νεωτερικό πρόταγμα που δεν είναι μόνο ιδεολογικό, αλλά επίσης έχει ισχυρή υλική διάσταση. Ο λόγος του Μακρυγιάννη μέχρι το τέλος της ζωής του είναι έμπλεος από την αίσθηση του χρέους αλληλεγγύης απέναντι στους αγωνιστές της πατρίδας, απέναντι σε όσους κάναν το χρέος τους στην επανάσταση και θυσίασαν υγεία και περιουσία. Αυτή η αίσθηση του χρέους προς την πατρίδα και του χρέους της πατρίδας προς τους αγωνιστές είναι πρωτόγνωρη. Δεν υπάρχει στον παραδοσιακό κόσμο. Ο Θεός και η Εκκλησία δεν χρωστάνε, δίνουν ελεημοσύνη. Αντιστοίχως οι δεσμεύσεις συνδρομής των υπηκόων, από τις οποίες διέπεται το παραδοσιακό κράτος της ελέω Θεού μοναρχίας (ευρωπαϊκό και οθωμανικό), είναι ασθενείς, διαφοροποιούνται αναλόγως της θεσμοθετημένης τάξης τους και δεν υπόκεινται σε έλεγχο. Ο Μακρυγιάννης όμως στο όνομα της συμμετοχής στον αγώνα διεκδικεί στρατιωτικούς βαθμούς, μισθούς, γαίες, αποζημιώσεις, ακόμη και συμμετοχή στην πολιτική εξουσία. Στη λογική του στρατηγού η πατρίδα οφείλει να ανταμείβει τα μέλη της για τις προσφερόμενες υπηρεσίες, ή να φροντίζει για τις χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών. Το έθνος δέσμευε τους ανθρώπους στο πρόταγμα του μέσω της έννοιας της εθνικής αλληλεγγύης. Όπως γράφει, άλλωστε, ο Μακρυγιάννης στην εισαγωγή του απομνημονεύματός του, «ως πατρίδα γενική του κάθε ενού και έργο των αγώνων του μικρότερου και αδύνατου πολίτη, έχει κι αυτός τα συμφέροντά του εις αυτήνη την πατρίδα εις αυτήνη την θρησκεία».² Από αυτά τα υλικά φτιάχτηκε το έθνος

2. Μακρυγιάννης, 13.

και με αυτά κατάφερε να κυριαρχήσει. Αυτόν τον κόσμο σε μετάβαση καταφέρνει να απελευθερώσει η μελέτη του Θεοτοκά και να δείξει τους περίπλοκους δρόμους μέσα από τους οποίους η νεωτερικότητα κυριάρχησε βαθμιαία στον παραδοσιακό κόσμο της προεπαναστατικής κοινωνίας.

Θα μπορούσε όμως, νομίζω, να υποστηριχθεί ότι η μακρυγιαννική οπτική της πατρίδας δεν αποτελεί απλώς μια ώσμωση παραδοσιακών και νεωτερικών στοιχείων, αλλά συνιστά μια άλλη εκδοχή νεωτερικότητας ή έναν άλλο δρόμο προς αυτήν. Χώρες, άλλωστε, όπως η Σερβία ή η Αίγυπτος που προήλθαν επίσης από το οθωμανικό χωνευτήρι, ακολούθησαν διαφορετικές και πιο αργές διαδρομές, συγκροτώντας εν πολλοίς κοινωνίες όχι απλώς με διαφορετικούς βαθμούς ένταξης στη νεωτερικότητα, αλλά με έμφαση σε διαφορετικά στοιχεία και πλευρές της στο άνυσμα του χρόνου. Από αυτήν την άποψη η νεωτερικότητα δεν είναι μία και ενιαία που υπακούει στο αυστηρά προσδιορισμένο αντιπροσωπευτικό φιλελεύθερο μοντέλο, αλλά σε κάθε περίπτωση συνιστά την εκάστοτε συνισταμένη διαφορετικών εκδοχών που εκφράζουν διαφορετικά, αν και όχι κατ' ανάγκη αντίπαλα, πολιτικά προγράμματα και κοινωνικά συμφέροντα.

Ο κύριος όγκος του βιβλίου του Θεοτοκά αφορά τη στρατιωτική και πολιτική δράση του Μακρυγιάννη στην επαναστατική και μετεπαναστατική περίοδο, τον δημόσιο βίο του στρατηγού. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνω ξεχωριστά τις ενότητες, στις αρχές και το τέλος της μελέτης, στις οποίες ο ερευνητής πραγματεύεται με εξαιρετική επάρκεια τα παιδικά, νεανικά και γεροντικά χρόνια του Μακρυγιάννη, πλευρές δηλαδή που αφορούν κυρίως τον ιδιωτικό του βίο και είναι δυσκολότερα ανιχνεύσιμες λόγω της μεγαλύτερης έλλειψης πηγών. Εδώ χρειαζόταν καταρχάς η κατά το δυνατόν ανασυγκρότηση των γεγονότων του βίου του Μακρυγιάννη. Ο Θεοτοκάς, συνδυάζοντας την εξαντλητική διερεύνηση των διαθέσιμων πηγών με νέες προσεγγίσεις και επανερμηνείες, ξεκαθαρίζει ζητήματα όπως τη χρονολογία γέννησης, το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον της οικογένειας (που δεν φαίνεται να ήταν ούτε πολύ φτωχό ούτε ξεκομμένο από τα κλεφταρματολικά δίκτυα), τα της μύησης του Μακρυγιάννη στη Φιλική Εταιρεία, ή τη βαθμιαία απομόνωση του μεσήλικα στρατηγού, ακόμη και από την οικογένειά του, σε ένα δωμάτιο του σπιτιού γιομάτο με εικόνες, όπου περνούσε ατέλειωτες ώρες με προσευχές, όνειρα και οράματα, αλλά χωρίς ποτέ να πάψει να ενημερώνεται και να διαμορφώνει γνώμη για τις πολιτικές εξελίξεις. Κυρίως όμως ο Θεοτοκάς διευκρινίζει τους κώδικες τιμής και ντροπής του παραδοσιακού πολιτισμού, που σηματοδότησαν τη διαμόρφωση του νεαρού Μακρυγιάννη ακολουθώντας τον σε όλη του τη ζωή, και, επίσης, το παραδοσιακό,

θρησκευτικής προέλευσης, νοητικό σχήμα του «προορισμού», που αποτελεί το καθοδηγητικό νήμα του απομνημονεύματος αλλά και της ύστερης μακρυγιαννικής ερμηνευτικής στρατηγικής της ατομικής του ιστορίας. Σύμφωνα με αυτό, σημαντικές στιγμές της ζωής του Μακρυγιάννη υπαγορεύονται από τη θεία πρόνοια σε μια νέα, εθνικοποιημένη πλέον, προοπτική: το καλό της πατρίδας.

Ένα σχετικά σπάνιο προσόν στα επιστημονικά συγγράμματα είναι η στρωτή και ρέουσα αφήγηση. Από αυτή την άποψη το βιβλίο του Θεοτοκά μπορεί, νομίζω, να βρει αναγνώστες και στο ευρύτερο κοινό. Ωστόσο, κάποιες από τις πληροφορίες ή τα σχόλια που περιλαμβάνονται στις σημειώσεις, είναι αρκετά σημαντικά, ώστε θα μπορούσαν να βρουν θέση στο κυρίως κείμενο. Τη συνολική εικόνα του Μακρυγιάννη, που προσφέρει ο Θεοτοκάς με το κείμενό του, συμπληρώνει αποτελεσματικά η επιλογή της εικόνας του εξώφυλλου. Αντίθετα με την οικεία ελαιογραφία του αρματωμένου και ακμαίου επαναστάτη με τα μαύρα κοντοκουρεμένα γένια και το δυναμικό βλέμμα προς το μέλλον, που κοσμεί σε μικρογραφία το οπισθόφυλλο, ο Θεοτοκάς έκανε μια, εκ πρώτης όψεως, αντισυμβατική επιλογή για το εξώφυλλο. Ωστόσο, ο καταβεβλημένος, ασπρογένης Μακρυγιάννης (μολονότι 55 ετών το πολύ) με το βλέμμα στραμμένο σε ένα απροσδιόριστο υπερπέραν, ζωγραφισμένος σε σκοτεινό φόντο από τον Σπυρίδωνα Προσαλέντη, ταιριάζει, νομίζω, περισσότερο με τον απογοητευμένο από τις εξελίξεις της οθωνικής περιόδου αγωνιστή που γράφει τα απομνημονεύματά του ως μια πρακτική αυτοδικαίωσης και εναποθέτει όλο και περισσότερο τις ελπίδες του στη θεία πρόνοια. Αυτή η εικόνα του στρατηγού μοιάζει να ταιριάζει περισσότερο σε ένα βιβλίο που μελετά τη δράση και τη σκέψη του, διερευνώντας τες κυρίως μέσα από την ύστερη οπτική του Μακρυγιάννη, όπως αυτή διαμεσολαβείται από τις εξελίξεις στο πέρασμα του χρόνου και αποτυπώνεται τόσο στο απομνημόνευμα όσο και στη μορφή του αγωνιστή.

Στην πλούσια αυτή μελέτη θα βοηθούσε μια ενότητα αφιερωμένη στα οικονομικά του Μακρυγιάννη, η οποία θα συγκέντρωνε τα πολλαπλά σχετικά στοιχεία που προσφέρει ο συγγραφέας σε διάφορα σημεία του βιβλίου.³ Η μελέτη είναι χτισμένη αφηγηματικά πάνω στην ανάλυση του λόγου του Μακρυγιάννη και αναλυτικά στον άξονα της μετάβασης από την παραδοσιακή στη νεωτερική κουλτούρα. Στη δεδομένη δομή αποδυναμώνεται η διάσταση των οικονομικών παραμέτρων αυτής της

3. Βλ. ενδεικτικά Θεοτοκάς, 57-61, 70-73, 76-77, 103, 114, 148-150, 172, 174-176, 224-225, 297, 306, 321, 323, 388.

μετάβασης, κυρίως επειδή η αποσπασματική έκθεση των οικονομικών στοιχείων δεν αναδεικνύει τις συνέχειες ή ασυνέχειες των οικονομικών στρατηγικών του Μακρυγιάννη, που υποβαστάζουν ή υπονομεύουν τη μετάβαση. Η συμμετοχή στην επανάσταση, η συμμετοχή στον εμφύλιο στο πλευρό της Διοίκησης, η σύναψη σχέσεων με μερίδα ισχυρών οικογενειών της Αθήνας και ο γάμος με κόρη Σκουζέ, η απομάκρυνση από τον Καποδίστρια λίγο πριν την πτώση του και η ένταξη στο στρατόπεδο των συνταγματικών, η εγκατάσταση στην Αθήνα λίγο πριν τη μεταφορά της πρωτεύουσας, η αποφυγή συμμετοχής σε ένοπλα κινήματα παρά τις δυσaréσκειές του από την κυβερνητική πολιτική, όλα τούτα συνιστούν κινήσεις και επιλογές του Μακρυγιάννη που έχουν συγκεκριμένα υλικά αποτελέσματα. Η αγορά γαιών στην Αθήνα, σε φτηνές τιμές, την περίοδο της πολιορκίας της από τον Κιουταχή και κατόπιν, στο διάστημα 1827-1833, που η Αθήνα βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή, φαίνεται ότι συνέβαλε ώστε ο Μακρυγιάννης να αποκτήσει μια όχι μεγάλη, αλλά όχι και ευκαταφρόνητη, ακίνητη ιδιοκτησία στη μετέπειτα πρωτεύουσα, αν συνυπολογιστούν και παλαιότερα αποκτήματά του από αγορά ή προίκα κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Η αποστροφή που εκφράζει ο Μακρυγιάννης για το πλιάτσικο, συνιστά μια αντίφαση με την πρακτική του (καθώς παίρνει μερίδιο από τις λείες, έστω και περιορισμένα), που μπορεί να σχετίζεται με τους αναγνώστες στους οποίους απευθύνεται, ή με τη βαθμιαία κυριαρχία ενός νεωτερικού λόγου που επιβάλλει περιορισμούς τόσο σε αντίστοιχες πρακτικές όσο και στην αναδρομική διήγηση τέτοιων πρακτικών. Σε κάθε περίπτωση, είναι αδύνατο ο Μακρυγιάννης να προέβη σε τόσες κτηματικές αγορές και να συντηρούσε τόσους ενόπλους επί τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα στηριζόμενος μόνο στο κομπόδεμα που είχε αποκτήσει προεπαναστατικά ή στα ποσά που του κατέβαλλε η Διοίκηση έναντι της οφειλόμενης μισθοδοσίας για τα σώματα που κατά καιρούς διοικούσε. Συνεπώς, τα έσοδα που αποκόμιζε από λείες, τοκισμό χρημάτων και ενοικίαση δημοσίων προσόδων κατά τη διάρκεια της επανάστασης δεν πρέπει να ήταν μικρά. Η σημασία, άλλωστε, που αποδίδει ο ίδιος στα οικονομικά συμφέροντα είναι εμφανής στα αποσπάσματα που αφορούν στον εμφύλιο πόλεμο και τους όρους αλλαγής παράταξης ρουμελιωτών αγωνιστών, στα οποία υπάρχει συνεχής αναφορά στους μισθούς και το ύψος τους.⁴ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα στο οποίο ο Μακρυγιάννης μιλά στους αξιωματικούς του που ζητούν τους μισθούς τους: «Τι με φοβερίζετε διά μιστούς, οπού έχετε να

4. Μακρυγιάννης, 140, 142, 144, 150.

πλερωθήτε είκοσι οχτώ μέρες; Μηνά είναι εδώ ο Δυσσέας, ο Γκούρας, ο Καραϊσκάκης να μη σας πλερώνουν ποτές; Εδώ είναι Κουντουριώτης, οπούφερε ένα καράβι γιομάτο τάλαρα. Νόμους θέλει καλούς να γένουν διά την πατρίδα και χρήματα ξοδιάζει όσα θέλει κάθε Έλληνας. Μίαν κασέλα γιομάτη τάλαρα μύδωσε». ⁵ Επίσης, η σημασία των οικονομικών συμφερόντων για τον Μακρυγιάννη είναι εμμέσως εμφανής στη συνήθη ερμηνευτική του πρακτική να καταλογίζει ιδιοτελές οικονομικό συμφέρον στις πολιτικές επιλογές των αντιπάλων που επικρίνει, ⁶ μολονότι φροντίζει πάντα να μεταγράφει τις πολιτικές αντιθέσεις με ηθικούς όρους: καλοί/κακοί, δίκαιοι/άδικοι, νοικοκυραίοι που θυσιάστηκαν / κλέφτες και άρπαγες, ντόπιοι που αγωνίστηκαν / ξένοι που πήραν την εξουσία.

Όλα τούτα δεν λείπουν από τη μελέτη του Θεοτοκά, δεν συναρθρώνονται όμως σε μια συνολική εικόνα και, συνακόλουθα, δεν αναδεικνύεται η εσωτερική τους εξέλιξη και ο τυχόν συσχετισμός τους με αλλαγές στην κουλτούρα της οικονομίας (μολονότι θεματοποιούνται επιμέρους συσχετισμοί), ο βαθμός δηλαδή προσαρμογής των εκπροσώπων του παραδοσιακού κόσμου σε νεωτερικές οικονομικές πρακτικές, όπως ήταν π.χ. η είσπραξη των φόρων από κρατικούς υπαλλήλους ή η επένδυση κεφαλαίων σε μετοχές εταιρειών. Η συγκέντρωση των οικονομικών πρακτικών και στρατηγικών του Μακρυγιάννη και η αποτίμησή τους σε μια ξεχωριστή ενότητα θα μπορούσε να υποδείξει σαφέστερα σε ποιο βαθμό οι πολιτικές επιλογές του Μακρυγιάννη συνδέονταν με οικονομικά κίνητρα και στόχους. Θα μπορούσε επίσης να δείξει σαφέστερα πλευρές της οικονομίας του πολέμου και οικονομικές στρατηγικές των πρωταγωνιστών της, που εκβάλλουν στην κοινωνική διαμόρφωση και διαστρωμάτωση της μετεπαναστατικής Ελλάδας.

Η προαναφερόμενη προβληματική δεν είναι ομολογη με αυτήν παλαιότερων ιστοριογραφικών τάσεων στις οποίες η οικονομία αποτελούσε τη βάση, ενώ η ιδεολογία και οι συλλογικές ταυτότητες είχαν ευθεία αναγωγή στην οικονομία. Το κρίσιμο ζήτημα είναι η διερεύνηση των τρόπων με τον οποίο υλικά οφέλη, συμβολικό κεφάλαιο, ιδεολογία και κουλτούρα συναρθρώνονται μεταξύ τους και αναδιαρθρώνονται στον χρόνο, ιδιαίτερα σε μεταβατικές συγκυρίες πυκνών μετασχηματισμών στις οποίες άνθρωποι και κοινωνικές ομάδες εμφανίζουν δυσφορία και δυσπροσαρμοστικότητα στις πολλαπλές, γρήγορες και έντονες αλλαγές.

Η μέχρι τώρα ιστοριογραφία, κυρίως αυτή που αναλύει την πολιτική

5. Μακρυγιάννης, 144.

6. Βλ. ενδεικτικά, Μακρυγιάννης, 355, 363, 541.

ιστορία με βασικό εργαλείο τα πελατειακά δίκτυα, έχει τοποθετήσει τον Μακρυγιάννη στο Γαλλικό κόμμα, μολονότι έχει επισημάνει τη χαλαρή σχέση του με αυτό.⁷ Η προσέγγιση του Θεοδοκά αποστασιοποιείται από τα αναλυτικά σχήματα των πελατειακών σχέσεων και των κομματικών φατριών, των οποίων η ερμηνευτική αξία έχει περιορισμένα όρια. Ωστόσο, ακριβώς εξαιτίας αυτής της ιστοριογραφικής παραδοχής, νομίζω ότι οι σχέσεις του Μακρυγιάννη με τον Ιωάννη Κωλέτη, τους αδελφούς Κουντουριώτη και το Γαλλικό κόμμα, και η πιθανή επιρροή τους στην πολιτική στάση του Μακρυγιάννη χρειάζονται μια μεγαλύτερη αποσαφήνιση. Παρά τη συχνή και έντονη αρνητική κριτική προς το πρόσωπο του Κωλέτη (όπως άλλωστε και προς τους αρχηγούς των άλλων δύο κομμάτων, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και του Ανδρέα Μεταξά), ο Μακρυγιάννης έχει επίσης και θετικές αναφορές σ' αυτόν.⁸ Αντίθετα, είναι σαφές και διαρκές η εκτίμηση του στρατηγού προς τους αδελφούς Κουντουριώτη. Φαίνεται, άλλωστε, ότι ο Κωλέτης είναι το πρόσωπο της Διοίκησης με το οποίο ο νεόκοπος χιλιάρχος έχει τις περισσότερες επαφές στις αρχές του εμφυλίου πολέμου, όταν προσχωρεί στην παράταξη του Βουλευτικού, και ο Κωλέτης είναι αυτός που στήριξε περισσότερο τον Μακρυγιάννη στη βαθμολογική του ανέλιξη. Ο Κωλέτης υπήρξε ο κυριότερος πολιτικός εκπρόσωπος των περισσότερων οπλαρχηγών της ανατολικής Ρούμελης, με τους οποίους ο Μακρυγιάννης είχε στενές και συντροφικές σχέσεις. Υπό το πρίσμα των προηγούμενων χρήζει, νομίζω, διερεύνησης αν και σε ποιο βαθμό υπάρχει διάσταση ανάμεσα στον λόγο και την πρακτική του Μακρυγιάννη σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του με τον Κωλέτη.

Ο Θεοδοκάς, συνδέοντας χωρία από διαφορετικά σημεία του απομνημονεύματος, ανασυστήνει το σχήμα εξήγησης του Μακρυγιάννη για τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις στη διάρκεια του Αγώνα αλλά και στην οθωνική περίοδο.⁹ Νομίζω, ωστόσο, ότι ο τρόπος γραφής του Μακρυγιάννη παρέχει στον μελετητή τη δυνατότητα να ιστοριοποιήσει τον λόγο του στρατηγού, να διακρίνει δηλαδή ότι η οπτική του και το εξηγητικό του σχήμα εξελίσσονται στον χρόνο, καθώς αλλάζουν οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, δίνοντας κάθε φορά έμφαση σε διαφορετικές

7. Βλ. κυρίως, John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1985· Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece 1844-1855*, Αθήνα 1984· αλλά και Gunnar Hering, *Ta πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', Αθήνα 2004.

8. Βλ. π.χ. Μακρυγιάννης, 323 και 539.

9. Βλ. Θεοδοκάς, κυρίως 180-182, αλλά και 286-290, 294-295.

διακυβεύσεις, αντιθέσεις και αντιπαρατιθέμενες κοινωνικές ή πολιτικές ομάδες. Και τούτο διότι στα απομνημονεύματά του ο Μακρυγιάννης παρέχει άμεσες ή έμμεσες ενδείξεις του χρόνου γραφής των διαφόρων επιμέρους τμημάτων, από το ξεκίνημα της συγγραφής το 1829 έως το τέλος της το 1852. Και όσο και αν ο Μακρυγιάννης επεμβαίνει συχνά εκ των υστέρων, διορθώνοντας, συμπληρώνοντας ή αναδιατυπώνοντας παλαιότερες εκδοχές των συγγραφών του, κάτι μένει πάντα από τη λογική των πραγμάτων κατά τον χρόνο της πρώτης διατύπωσης. Εξάλλου σε πολλά σημεία οι προσθήκες είναι εμφανείς, καθώς γράφονται στο πλάι της σελίδας του χειρογράφου.

Στη συνέχεια προτείνω μια περιοδολόγηση του λόγου του Μακρυγιάννη για τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις της εποχής του, στηριζόμενος στα απομνημονεύματά του σε συνάρτηση με τη βιογραφία του, όπως την ανασυνθέτει ο Θεοτοκάς. Κατά τη γνώμη μου, μπορούν να διακριθούν σχηματικά δύο εξηγητικά πλαίσια στο απομνημόνευμα.

Το τελικό σχήμα του Μακρυγιάννη διατυπώνεται με σχετική πληρότητα στον επίλογο των απομνημονευμάτων, που γράφεται το 1850.¹⁰ Σύμφωνα με αυτό, την κύρια ευθύνη για τους φατριασμούς, τη διχόνοια και τους εμφυλίους πολέμους έχουν οι ξενοφερμένοι ισχυροί πολιτικοί, κυρίως οι Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ιωάννης Κωλέτης και Ανδρέας Μεταξάς, οι αρχηγοί δηλαδή των τριών κομμάτων. Τα παλιά σημαντικά σπίτια της Ελλάδας, πολιτικοί και στρατιωτικοί, δεν γνώριζαν από φατρίες και μονιασμένοι κυβέρνησαν καλά τον πρώτο καιρό της επανάστασης. Το ελληνικό έθνος ήταν αθώο. Όμως οι «εκλαμπρότατοι και μεγαλόγνωσοι πολιτικοί» ήρθαν και έφεραν τη διχόνοια και τις φατρίες, ερέθιζαν και παρέσυραν τους αγωνιστές σε φατριασμούς, κινήματα και εμφυλίους. Ο Μεταξάς παρέσυρε τον Κολοκοτρώνη, ο Μαυροκορδάτος τον Καραϊσκάκη, ο Κωλέτης τον Ανδρούτσο. Μάλιστα, επιδίωκαν να εξοντώσουν τους ισχυρούς αγωνιστές για να έχουν μονοπώλιο στην εξουσία: ο Μαυροκορδάτος τον Καραϊσκάκη, ο Κωλέτης τον Ανδρούτσο, τον Αλέξη Νούτσο και τον Χρήστο Παλάσκα. Ο Καποδίστριας αρχικά κυβέρνησε καλά, ύστερα όμως τον ερέθιζαν οι «μεγαλοκέφαλοι» και προχώρησε σε αδικίες και χάθηκαν τόσοι άνθρωποι και χάθηκε και ο ίδιος ο κυβερνήτης. Την ίδια τακτική ακολούθησαν και με τον Όθωνα: έφτιαξαν μια «προκήρυξη» (που συνέταξε ο υπουργός Κωνσταντίνος Ζωγράφος), στην οποία έγραφαν ότι «όλος ο αγώνας και οι θυσίες έγιναν από [...]

10. Μακρυγιάννης, 537-545· βλ. ακόμα Μακρυγιάννης 332-335, 340-349, 356-357, 360, 517-518.

τους πολιτικούς και το στρατιωτικόν όλου θηρία» και «λησταί»), και ότι οι πολιτικοί υπέφεραν αυτά τα θηρία μέχρι να έρθει ο βασιλιάς για να τιμωρηθούν οι στρατιώτικοι ως ληστές και να ανταμειφθούν οι πολιτικοί ως «σωτήρες». Αλλά και μετά το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 οι «φιλελεύθεροι ρήτορες, οι φόρτζα Σεπτεβριανοί και Συνταγματικοί» που «άφριζαν στο βήμα» της εθνοσυνέλευσης (και ενθουσιάζαν γενικώς τους Έλληνες –με λόγια παχιά και μ' ασκιά μ' αγέρα), ύστερα «προσκύνησαν και αρνήθηκαν όλα όσα έκαναν» για να καταφέρουν να γίνουν βουλευτές «μ' έλεος της Αυλής και των υπουργών». Αντίθετα, σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη, αυτοί που πραγματικά έκαναν θυσίες για την πατρίδα στον Αγώνα ήταν οι σημαντικοί νοικοκυραίοι και, κυρίως, οι στρατιωτικοί. Και τελικά οι οπλαρχηγοί, εξαιτίας των διώξεων από τους πολιτικούς, είτε αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Τουρκία, είτε οδηγήθηκαν στον θάνατο (πολλούς έκοψε η γκιλοτίνα επί Όθωνα), είτε κατάντησαν ζητιάνοι και δεν έχουν ψωμί να φάνε. Όλα αυτά τα προκάλεσαν οι πολιτικοί αφενός για λόγους ιδιοτέλειας, για να απολαμβάνουν δόξα, τιμές και «χοντρούς μιστούς», και αφετέρου επειδή εξυπηρετούν συμφέροντα των ξένων μεγάλων δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία), οι οποίες επιδιώκουν να κυβερνήσουν την Ελλάδα με διάμεσο τους ισχυρούς πολιτικούς. Έτσι, ο Μαυροκορδάτος, ο Κωλέτης και ο Μεταξάς «θέλουν τώρα άλλος να μας κάνη [=τους Έλληνες] Άγγλους, άλλος Γάλλους κι άλλος Ρούσους». Ακόμη και ο Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας, ο πατέρας του Όθωνα, «είναι νεκροθάφτης της πατρίδος μας και του αθώου βασιλέα μας». Συνεπώς, ο Μακρυγιάννης συγκροτεί ένα διπολικό, λαϊκιστικό-εθνικιστικό σχήμα ερμηνείας της επαναστατικής και της οθωνικής περιόδου αναδεικνύοντας ως κύρια την αντιπαράθεση μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών: ο ένας πόλος είναι οι μεγάλοι πολιτικοί, ετερόχθονες στην πλειονότητά τους, που δεν προσέφεραν στον Αγώνα, αλλά που στηρίζονται από τις ξένες μεγάλες δυνάμεις και κατάφεραν με ραδιουργίες να ανέλθουν στην εξουσία και, συνακόλουθα, να ικανοποιούν τα οικονομικά τους συμφέροντα και τους ιδιοτελείς στόχους τους, εις βάρος του άλλου πόλου. Ο αντίπαλος πόλος αποτελείται από τους αδικημένους της ιστορίας, τους πραγματικούς αγωνιστές, κυρίως στρατιωτικούς, οι οποίοι δεν γνώριζαν από πολιτική και φατριασμούς και έτσι υπερκεράστηκαν από τους ιδιοτελείς πολιτικούς και, μολονότι θυσίασαν στον Αγώνα την παρουσία τους, την προεπαναστατική τους κοινωνική θέση και ισχύ, ακόμη και τη ζωή τους, όχι απλώς δεν ανταμείφθηκαν αναλόγως, αλλά πεινάνε αυτοί και τα παιδιά τους. Πρόκειται για ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που περιλαμβάνει τόσο παραδοσιακά όσο και νεωτερικά στοιχεία. Παραδο-

σιακό στοιχείο είναι το νοητικό σχήμα του αθώου και καλού βασιλιά (Καποδίστριας και Όθων). Νεωτερικό στοιχείο είναι η εθνική πρόσληψη των αντιπαραθέσεων που συνίσταται στον ρόλο των ξένων μεγάλων δυνάμεων, στη σημασία της αυτοχθονίας και στην αξία της συμμετοχής στον Αγώνα και της προσφοράς στο έθνος τόσο για τη συμπερίληψη στην εθνική κοινότητα όσο και για την απαίτηση εθνικών ανταμοιβών. Το κύριο ωστόσο στοιχείο του σχήματος του Μακρυγιάννη, η αντίθεση των καλών ενόπλων αγωνιστών προς τους ιδιοτελείς πολιτικούς, εδράζεται στη συγκρότηση ταυτοτήτων στη βάση της παραδοσιακής κουλτούρας των ενόπλων, ανάγεται σε αλληλεγγυότητες που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα και εκφράζει δυσaréσκεις που διαμορφώθηκαν στην καποδιστριακή και οθωνική περίοδο, κυρίως κατά τις διαδικασίες της κατάρτησης των ατάκτων σωμάτων και της συγκρότησης τακτικού στρατού. Πρόκειται, εν τέλει, για ένα συντηρητικό νεωτερικό σχήμα, καθώς αξιώνει συμμετοχή στην πολιτική εξουσία όχι στη βάση της αξίας και των ικανοτήτων των προσώπων αλλά ως ανταμοιβή ανάλογη των στρατιωτικών και κοινωνικών ιεραρχήσεων της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου. Από αυτήν την άποψη, τα δημόσια αξιώματα δεν προσλαμβάνονται ως υπηρεσία προς το έθνος αλλά νοούνται ως προσδοφόρα ενασχόληση, ως πηγή προσωπικών ωφελημάτων.¹¹

Αντίθετα με το τελικό του σχήμα, στα πρώτα τμήματα των απομνημονευμάτων του ο Μακρυγιάννης φαίνεται να διαμορφώνει ένα διαφορετικό σχήμα για τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις στην επανάσταση και, συνακόλουθα, για τις εμφύλιες συγκρούσεις. Σε αυτό το σχήμα οι δύο πόλοι της αντιπαράθεσης είναι από τη μια μεριά η νόμιμη κεντρική Διοίκηση που επιδιώκει την επιβολή των νόμων, και από την άλλη μεριά οι κοτζαμπάσηδες και οι καπεταναίοι (κυρίως οι Πελοποννήσιοι και δευτερευόντως οι Ρουμελιώτες). Όπως αναφέρει ο Μακρυγιάννης, «οι άρχοντές μας, οι αρχηγοί μας έγιναν “Εκλαμπρότατοι”, έγιναν “Γενναϊότατοι” και οι ντόπιοι και οι φερτικοί, όμως τίποτας δεν τους αναπέυει. Ήμασταν φτωχοί, εγίναμεν πλούσιοι. Ήταν ο Κιαμίλμπεης εδώ εις την Πελοπόννησο και οι άλλοι οι Τούρκοι πλουσιώτατοι, έγινε ο Κολοκοτρώνης και οι άλλοι οι συγγενείς και φίλοι πλούσιοι από γες, αργαστήρια, μύλους, σπίτια, σταφίδες και άλλα πλούτη των Τούρκων. Όταν ο Κολοκοτρώνης και οι συντρόφοι του ήρθαν από τη Ζάκυθο δεν είχαν ούτε πιθαμή γης· τώρα φαίνεται τι έχουν. Το ίδιο και εις την Ρούμελη· Γκούρας και Μαμούρης, Κριτζώτης, Γριβαίγοι, Στάικος και οι άλλοι,

11. Petropulos, *ό.π.*, 74.

Τζαβελαίγοι και άλλοι πολλοί. Και τι ζητούνε από το έθνος; Μιλιούνια ακόμα διά τις μεγάλες δούλεψες. Και σε αυτά ποτές δεν αναπεύονται· όλο νόμους και φατρίες διά το καλό της πατρίδος, όλο αυτό πασκίζουν. Όσα έπαθε η πατρίς διά τους “νόμους” και το καλό αυτηνών και όσα παλληκάρια σκοτώθηκαν, δεν τάπαθε η πατρίς εις τον αγώνα των Τούρκων». ¹² Αλλού πάλι σημειώνει «τον πατριωτισμόν των συντρόφωνε μας Μεταξά, Ζαΐμη, Ντελγιανναίγων· όλοι αυτήνοι, η συντροφιά η Κολοκοτρωναίγικη και οι Λονταίγοι και οι Νοταραίγοι έγιναν ένα, [...]. Ότι έκαμαν νέες συντροφίες να διορθώσουνε την πατρίδα –να σκοτωθούμε μ’ αυτούς, να μην κοπιάσουν δι’ αυτό οι Τούρκοι. Άμα μπήκαμεν εις τ’ Ανάπλι, γύρισαν όλοι αυτήνοι κι έγιναν ένα· και είχαν πρόφασες μεγάλες. Και η μεγαλύτερη ήταν ότι πήγε εις το καράβι ο Ζαΐμης και δεν προσηκώθη ο Κουντουργιώτης· και δι’ αυτό το μέγα έγκλημα πρέπει να σκοτωθούμε όλοι και να χαθή η πατρίς». ¹³ Οι «τουρκοκοτζαμπάσηδες» και οι καπεταναίοι «τηράνε τα νιτερέσα τους», «γυμνώνουν την πατρίδα», αυτοί είναι που έφεραν τις «φατρίες» και τους «καθημερινούς εμφύλιους πολέμους»· οι ισχυροί καπεταναίοι οι «τουρκοκοτζαμπάσηδες» ήθελαν να κάνουν τους Ρουμελιώτες «είλωτες» και «δούλους» τους· οι καπεταναίοι επιζητούσαν «κλέφτικα πράματα». ¹⁴ Κύριοι εκπρόσωποι αυτών των πρακτικών υπήρξαν οι οικογένειες Κολοκοτρώνη, Ζαΐμη, Λόντου, Δεληγιάννη, Νοταρά, Πλαπούτα, ο Ανδρέας Μεταξάς, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, ο Γιάννης Γκούρας. Ο Καποδίστριας κυβέρνησε τυραννικά, ήταν κυβερνήτης «φατρίας και όχι πατρίδας», δεν ήθελε «λευτερίαν αλλά δόλον και απάτη»· ήθελε να βλάψει «εκείνους οπού λικρινώς αγωνίστηκαν και υπάρχει η πατρίδα, οπού θυσιάσαν κατάσταση και ζωή», φυλάκισε τους Μαυρομιχαλαίους και κατάντησαν να μην έχουν ψωμί να φάνε, κυβέρνησε με τους Κολοκοτρωναίους, τον Ανδρέα Μεταξά και τη συντροφιά τους, ήθελε να εξοντώσει «όλους τους παλιούς, τα στζάκια» και να «φκιάση δικούς του ανθρώπους». ¹⁵ Η καταστροφή του στόλου στον Πόρο από τον Μιαούλη οφείλεται στην Αγγλία η οποία «υποπτεύονταν να μη γένωμεν κι εμείς θαλασσοδύναμη και με την ευχαρίστησιν του Εκλαμπρότατου Μαυροκορδάτου και συντροφιάς τάκαψαν», αλλά «κι ο Κολοκοτρώνης κι ο Μεταξάς και η συντροφιά όλη βάναν φωτιά εις το μπαρούτι». ¹⁶

12. Μακρυγιάννης, 13-14.

13. Μακρυγιάννης, 149.

14. Μακρυγιάννης, 132, 135, 156-158, 265.

15. Μακρυγιάννης, 307-311, 320.

16. Μακρυγιάννης, 303-304.

Το σχήμα αυτό δίνει έμφαση σε μια διαμάχη, την οποία, με τη σημερινή ορολογία, θα την διαβάζαμε ως αντιπαράθεση ανάμεσα στις τοπικές παραδοσιακές ελίτ και στη συμμαχία που επεδίωκε τη συγκρότηση ενός συγκεντρωτικού εθνικού κράτους με φιλελεύθερους θεσμούς. Σε αντίθεση με το τελικό σχήμα του Μακρυγιάννη, στο παλαιότερα γραμμένο κομμάτι των απομνημονευμάτων οπλαρχηγοί, όπως ο Κολοκοτρώνης, σημειώνονται με αρνητικό πρόσημο, ενώ, κατ' αντιδιαστολή, ο θετικός πόλος περιλαμβάνει πολιτικούς όπως οι Κουντουριώτης, Κωλέτης και Μαυροκορδάτος.

Οπωσδήποτε το σχήμα αυτό δεν διαγράφεται με τη σαφήνεια και τη συνεκτικότητα που διατυπώνεται το ύστερο σχήμα του Μακρυγιάννη. Αντίθετα, σε αυτά τα παλαιότερα τμήματα των απομνημονευμάτων παρεισφρύνουν διατυπώσεις που παραπέμπουν στο ύστερο σχήμα του Μακρυγιάννη, όπως, για παράδειγμα, η αποστροφή για τον Μαυροκορδάτο που έφερε «τα φώτα της φατρίας και της μεγάλης διχόνοιας»,¹⁷ ή το εκτεταμένο απόσπασμα,¹⁸ σύμφωνα με το οποίο οι Μαυροκορδάτος, Κωλέτης και Μεταξάς έφταιγαν για όλα τα δεινά του Αγώνα και είχαν στόχο να εξοντώσουν τους σημαντικούς στρατιωτικούς. Μάλιστα, ο Κωλέτης είναι υπεύθυνος για τον θάνατο των Οδυσσέα Ανδρούτσου, Αλέξη Νούτσου και Χρήστου Παλάσκα, ο Μαυροκορδάτος, «ο αγαπημένος των τύραγων», διέβγαλε και κατάρρεξε τον Καραϊσκάκη επιδιώκοντας να τον σκοτώσει, ο Μεταξάς οδήγησε στον θάνατο τον Γιαννούλη Νάκο, παρέσυρε στον εμφύλιο τον Κολοκοτρώνη και ήθελε «όλη την Ελλάδα να πάρη υποστατικό». Στο ίδιο απόσπασμα αποτιμώνται θετικά οι Δημήτριος Ύψηλάντης και Καποδίστριας διότι «θυμώνται Θεόν, πατρίδα, θρησκεία».

Πώς μπορεί να ερμηνευθεί αυτή η ανάμειξη θέσεων στο κείμενο του Μακρυγιάννη και η παρεμβολή απόψεων που παραπέμπουν σε διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα; Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι πρόκειται για υστερότερες προσθήκες στο αρχικό σώμα του κειμένου, όπως π.χ. η προαναφερόμενη αποστροφή για τον Μαυροκορδάτο στη σ. 40, η οποία αποτελεί σημείωση στο περιθώριο του χειρογράφου, γραμμένη εμφανώς σε μεταγενέστερο χρόνο. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Θεοδοκάς, το ευρεθέν χειρόγραφο δερματόδετο τετράδιο δεν αποτελεί την πρώτη γραφή του Μακρυγιάννη: η αρχική μορφή των πρώτων τμημάτων απομνημονευμάτων (σε συνεχές κείμενο ή/και σε σημειώματα) μεταφέρθηκε στο δερματόδετο τετράδιο κάποια στιγμή πριν το 1840. Το ίδιο συ-

17. Μακρυγιάννης, 40.

18. Μακρυγιάννης, 70-78, 88.

νέβη και με τα σημειώματα της περιόδου 1840-1844, με βάση τα οποία άρχισε να συμπληρώνει το τετράδιο από τα τέλη του 1844.¹⁹ Συνεπώς είναι πιθανόν κατά τη μεταφορά της πρώτης γραφής στο τελικό τετράδιο ο Μακρυγιάννης να προέβη σε μικρές τροποποιήσεις ή προσθήκες σε ορισμένα σημεία, υπό το πρίσμα του ιδεολογικού του πλαισίου κατά τη στιγμή της μεταγραφής. Συνεπώς φράσεις και κρίσεις που συνάδουν με το τελικό ιδεολογικό σχήμα του Μακρυγιάννη και παρεμβάλλονται σε κειμενικό περιβάλλον που εκφράζει ιδέες παλαιότερων ερμηνευτικών εκδοχών του, πιθανόν προστέθηκαν εκ των υστέρων.

Γενικότερα όμως, πώς μπορεί να εξηγηθεί η διαφοροποίηση στο πέρας του χρόνου των ερμηνευτικών επιλογών και πλαισίων του Μακρυγιάννη; Ο λόγος του Μακρυγιάννη και, συνακόλουθα, η ερμηνευτική πλαισίωση του παρελθόντος και του παρόντος συνδέεται, όχι κατ' ανάγκη γραμμικά, με την εξέλιξη του κοινωνικοοικονομικού στάτους του αγωνιστή, των πολιτικών του τοποθετήσεων και των προσδοκιών που διαμορφώνει στην εκάστοτε συγκυρία ή ιστορική περίοδο. Κατά τη διάρκεια των εμφυλίων συγκρούσεων της επανάστασης ο Μακρυγιάννης συντάχθηκε με την «εκσυγχρονιστική» πολιτική πτέρυγα, ενώ στη συνέχεια συντάχθηκε αρχικά με τον Καποδίστρια, για να αρχίσει να απομακρύνεται σταδιακά από αυτόν και να προσεγγίζει την αναπτυσσόμενη αντιπολίτευση στα έτη 1829-1830, την εποχή δηλαδή που άρχισε να γράφει το απομνημονεύμα του. Η συστοίχιση του Μακρυγιάννη σε πολιτικές συμμαχίες στις οποίες ηγούνται οι Μαυροκορδάτος, Κωλέτης, Κουντουριώτης, αντικατοπτρίζεται στον λόγο του στρατηγού αυτής της περιόδου. Με άλλα λόγια, τα πρώτα τμήματα των απομνημονευμάτων απηχούν τον πολιτικό λόγο του Μακρυγιάννη της επαναστατικής και της καποδιστριακής περιόδου, σύμφωνα με τον οποίο χρειάζεται ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος που θα κυβερνά σύμφωνα με δίκαιους νόμους, για να βάλει τέρμα στις αυθαίρετες πρακτικές και την κοινωνικοπολιτική κυριαρχία των τοπικών προεπαναστατικών ελίτ και να επιτρέψει την κοινωνικοοικονομική αποκατάσταση και τη συμμετοχή στην πολιτική εξουσία σε ανθρώπους και χαμηλότερης κοινωνικής προέλευσης, που αναδείχθηκαν στη φωτιά της επανάστασης, ανάλογα με τον βαθμό της συνεισφοράς τους (σύμφωνα, βέβαια, με τις υποκειμενικές εκτιμήσεις και τα κριτήριά του). Έτσι, ο Μακρυγιάννης διαμόρφωσε προσδοκίες κοινωνικής ανόδου, τις οποίες θεωρούσε ότι άνοιγε η προοπτική ισχυ-

19. Βλ. Θεοτοκάς, 450-451, και Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», στο *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1957, κ'-κβ'.

ροποίησης της κεντρικής Διοίκησης, προοπτική την οποία συνακόλουθα θεωρούσε δικαιότερη και στην οποία προσχώρησε ιδεολογικά. Βαθμιαία όμως, στην οθωνική περίοδο, οι προσδοκίες αυτές του στρατηγού θα αρχίσουν να διαψεύδονται, καθώς στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες πολλοί από τους αγωνιστές (ανάμεσά τους και ο ίδιος), αλλά και μέλη των προεπαναστατικών ελίτ δεν θα βρουν τη θέση που θεωρούν ότι δικαιούνται. Και μολονότι αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή δεν διαθέτουν τον αναγκαίο οπλισμό για συμμετοχή στους νεωτερικούς εξουσιαστικούς θεσμούς (π.χ. μορφωτικό κεφάλαιο, πολιτικές ικανότητες και προσαρμοστικότητα, πειθαρχία και διάθεση για ένταξη στον τακτικό στρατό, ή ακόμη και ισχυρή πελατειακή δικτύωση), ο Μακρυγιάννης θα σχηματοποιήσει βαθμιαία μια ηθικού τύπου ερμηνεία αποδίδοντας αυτή την υστέρηση στην ιδιοτελή και συμφεροντολογική στάση των ισχυρών πολιτικών απέναντι στους πραγματικούς πατριώτες στρατιωτικούς, προεξαρχουσών των τριών αρχηγικών προσωπικοτήτων των κομμάτων (Μαυροκορδάτου, Κωλέτη και Μεταξά). Εδώ γίνονται διακριτά τα όρια δεκτικότητας και προσαρμογής του Μακρυγιάννη στις κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις που επιφέρει το νέο εθνικό κράτος. Καθώς και ο ίδιος πλέον αισθάνεται να έχει κατακτήσει ένα κύρος που δεν του αναγνωρίζεται, διαμορφώνει ένα λόγο νομιμοποίησης των κοινωνικοπολιτικών αξιώσεων όσων αισθάνονται αδικημένοι, στον οποίο συνδυάζει συχνά δύο επιχειρήματα: την προσφορά τους στον Αγώνα αλλά και την προεπαναστατική ισχύ και την παλαιότητα ορισμένων οικογενειών, στοιχείο που επιτείνει την αίσθηση της αδικίας, αλλ' όμως ανήκει στις παραδοσιακές αρχές κοινωνικής ιεράρχησης. Η απογοήτευση του Μακρυγιάννη από τις πολιτικές εξελίξεις συνετέλεσε επίσης καθοριστικά στην ολοένα αυξανόμενη καταφυγή του σε μια μυστικιστικού τύπου θρησκευτικότητα.

Η ανάμειξη στοιχείων που αποκλίνουν προς τα δύο διαφορετικά ερμηνευτικά σχήματα του Μακρυγιάννη, η οποία, όπως προανέφερα, εντοπίζεται σε σελίδες που γράφτηκαν τη δεκαετία του 1830, απηχεί πιθανότατα τη μεταβατική περίοδο του λόγου του στρατηγού των πρώτων οθωνικών χρόνων και υποδεικνύει τη δυσκολία του να οικειωθεί καθ' ολοκληρίαν τον νεωτερικό πολιτικό λόγο, ενώ αργότερα (ιδιαίτερα μετά την εθνοσυνέλευση του 1844) το αποκρυσταλλωμένο σχήμα των κακών πολιτικών θα υποσκελίσει εντελώς το παλαιότερο, φιλελεύθερης απόκλισης, σχήμα.

Νομίζω ότι αυτή η ιστοριοποίηση του λόγου του Μακρυγιάννη εναρμονίζεται με τη βιογραφική εξέλιξη του αγωνιστή όπως την ανασυστήνει ο Θεοτοκάς. Ενισχύει επίσης ένα συμπέρασμα που προκύπτει εμμέσως

από την πραγμάτευση του Θεοδοκά: ότι οι κοινωνικές ανακατατάξεις στη διάρκεια της μετάβασης από το επαναστατημένο έθνος στο ανεξάρτητο κράτος συνεπάγονταν και ιδεολογικές μετατοπίσεις που αναδιέτασαν τις πολιτικές συμμαχίες της επαναστατικής περιόδου διαμορφώνοντας μέτωπα και αντιπαραθέσεις που τέμνουν οριζόντια την πολιτική γεωγραφία των τριών «ξενικών» κομμάτων.

Κάθε ιστορικό βιβλίο είναι πριν απ' όλα μάρτυρας της εποχής που γράφτηκε. Στη σημερινή εποχή που οι μεγάλες επαναστατικές αλλαγές μοιάζει να δυσκολεύονται να βρουν τόπο ακόμη και στη σκέψη των πολιτικών υποκειμένων, ο Θεοδοκάς ενδιαφέρεται να διερευνήσει τους όρους κοινωνικής μεταβολής και τους δρόμους που άνθρωποι και κοινωνικά σύνολα, οι οποίοι δεν ήταν καταρχήν προσανατολισμένοι στην επαναστατική αλλαγή, την πλαισίωσαν, την οικειοποιήθηκαν και την προώθησαν, προσπαθώντας να την αναδιαμορφώσουν στα δικά τους μέτρα και τις δικές τους ανάγκες, ανάλογα και με τα όρια δεκτικότητάς τους στις αλλαγές. Όρια δεκτικότητας που εξαρτώνται τόσο από την κουλτούρα και τα οικονομικοκοινωνικά συμφέροντά τους, όσο και από τη δυνατότητα ή την ικανότητα του νέου συνασπισμού εξουσίας να τους ενσωματώσει. Η μεγάλη συνεισφορά του βιβλίου του Θεοδοκά είναι ότι υπονομεύει τα σκληρά ερμηνευτικά σχήματα της επανάστασης δείχνοντας πώς το παλιό διαπλέκεται με το καινούργιο, μια συμπλοκή που οδηγεί σε επαναπροσδιορισμούς και σε νέες συνθέσεις. Από αυτήν την άποψη η μελέτη του Θεοδοκά έχει ευρύτερη θεωρητική αξία και περιθώρια εφαρμογής και σε άλλες συγκυρίες πυκνών μετασχηματισμών.

SUMMARY

Panayotis Stathis, *Rethinking the 1821 Greek Revolution. A reading of Nikos Theotokas, The Life of General Makriyannis: History and Memoirs*

Nikos Theotokas' most recent book on Makriyannis is a characteristic specimen of new trends in the study of the Greek revolution of 1821, which shift emphasis from battles and politics to society.

Theotokas uses as main analytical categories the antithetic notions of «tradition» and «modernity». However, Theotokas follows a less rigid and more sophisticated approach of this scheme. Instead of treating people of the traditional and modern world in a static way, he explores how they interacted, and emphasizes the dynamic nature of their relationship during the transitional period of the revolution.

Theotokas' study on Makriyannis comprises a double venture. On the one hand it constitutes a historical biography of the General, while on the other it examines the long process of writing (1829-1852) his memoirs. Through this parallel narrative, Theotokas reveals how Makriyannis' changing attitude towards facts stated in the memoirs is modified by the specific historical conjuncture in which each of these facts is narrated by the author. The earliest parts of the text, written in the aftermath of the revolution, comprise a mixture of traditional and modern political discourse, in which the responsibility for both the negative developments of the war and of civil conflicts is often attributed to the traditional social elites. However, under the King Otto's reign, Makriyannis' expectations concerning his new position in the post-revolutionary society were gradually disappointed. Thus, in the latter parts of the memoirs Makriyannis clearly formulates a moralistic interpretation of the political developments, according to which the outlandish, selfish and warless politicians seized power and treated unfairly the pure fighters of the revolution who gave everything for its success.